

Əflatun Saraçlının (Məmmədov) elmi və bədii yaradıcılığı

Salidə Şərifova

Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: sharifovalida@rambler.ru

Annotasiya. Filologiya elmləri doktoru, professor Əflatun Saraçlı (Məmmədov) (1936-2008) Yeni dövr və Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi ilə aktual məşğul olmuşdur. Əflatun Saraçlının (Məmmədov) Abdulla Şaiq, Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məhəmməd Hadi və digər Azərbaycan mütəfəkkirlər haqqında sanballı monoqrafiyaları, məqalələri mövcuddur. Əflatun Saraçlı (Məmmədov) həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü ədəbiyyatının ilk araşdırıcılarından biridir.

Əflatun Saraçlı (Məmmədov) yaradıcılığında gürcü ədəbiyyatının ərəb, fars və türk ədəbiyyatından bəhrələnməsini vurğulayaraq, Gürcüstan, xüsusilə də Tiflis ədəbi mühitini geniş tədqiq etmişdir.

Əflatun Saraçlı (Məmmədov) elmi yaradıcılığında ədəbiyyat nəzəriyyəsi problemləri: bədii əsərlərin janr mənsubiyyəti haqqında tədqiqatları ilə də diqqət mərkəzindədir.

Əflatun Saraçlı (Məmmədov) Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının formalaşmasına təsir göstərmiş “Dəbistan”, “Rəhbər” və “Məktəb” jurnalları haqqında geniş araşdırmalar da aparmışdır.

Alim, şair, tərcüməçi Əflatun Saraçlının (Məmmədov) tərcüməçilik fəaliyyəti gürcü ədəbiyyatının orijinaldan tərcüməsini əhatə edir. Əflatun Saraçlı (Məmmədov) tərcümə prosesi zamanı yaranan nöqsanlara həm tərcümə sənətinə dərinlən bələd olan mütəxəssis kimi, həm də professional ədəbiyyatşünas alim kimi münasibət bildirmişdir.

Əflatun Saraçlının (Məmmədov) poeziyası da düşündürücüdür. Professor Əflatun Saraçlının (Məmmədov) poetikası təmiz və saf məhəbbəti əks etdirməsi ilə yanaşı, milli azadlıq və Vətənin ərazi bütövlüyü, toxunulmazlığı uğrunda mübarizəyə çağırışları diqqətdən yayınmır.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, elmi yaradıcılıq, bədii yaradıcılıq

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 18.10.2024; qəbul edilib – 30.10.2024

Scientific and artistic creativity of Aflatun Sarachli (Mammadov)

Salida Sharifova

Doctor of Philological Sciences, Associate Professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: sharifovalida@rambler.ru

Abstract. Doctor of philological sciences, professor Aflatun Sarachli (Mammadov) (1936-2008) was actively involved in the study of modern literature and Soviet literature. There are numerous monographs and articles by Aflatun Sarachli (Mammadov) about Abdulla Shaig, Nariman Narimanov, Abdurrahim Bey Hagverdiyev, Muhammad Hadi and other Azerbaijani thinkers.

Aflatun Sarachli (Mammadov) is also one of the first researchers of the literature of the Azerbaijan Democratic Republic period.

Aflatun Sarachli (Mammadov) in his creation emphasized the benefit of Georgian literature from Arabic, Persian and Turkish literature and extensively studied the literary environment of Georgia, especially Tbilisi.

Aflatun Sarachli (Mammadov) is also in the spotlight with his research on the problems of literary theory and genre affiliation of artistic works in his scientific work. He managed to turn the emergence of travelogue, adventure, letter, science-fiction, scientific-artistic treatise, allegorical genres in Azerbaijani literature and their manifestation in artistic examples into a wide research object.

Aflatun Sarachli (Mammadov) also conducted extensive research on the magazines “Dabistan”, “Rahbar” and “Maktab”, which influenced the formation of Azerbaijani children's literature.

Scientist, poet, translator Aflatun Sarachli's (Mammadov) translation activity includes the translation of Georgian literature from the original. Aflatun Sarachli (Mammadov) expressed his attitude to the mistakes that arose during the translation process, both as an expert who is deeply familiar with the art of translation, and as a professional literary scholar.

The poetry of Aflatun Sarachli (Mammadov) is also thought-provoking. In addition to the poetics of Professor Aflatun Sarachli (Mammadov) reflecting pure and innocent love, his calls to fight for national freedom and territorial integrity and inviolability of the Motherland do not go unnoticed.

Keywords: Azerbaijani literature, literary theory, scientific creativity, artistic creativity

Article history: received – 18.10.2024; accepted – 30.10.2024

Giriş / Introduction

Klassik Azərbaycan nəsrinin yaranması, tarixi mərhələləri və inkişaf problemlərini sistemli şəkildə tədqiq edən, ədəbiyyatşünas dairələrdə xüsusi nüfuz qazanmış Əflatun Məmmədov (Saraçlı, 1936-2008) həm də poetik yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Əflatun Saraçlı (Məmmədov) “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı” (1977), “Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı və ictimai fəaliyyəti” (1979), “Azərbaycan bədii nəsr” (1983), “Abdulla Şaiq” (1983), “Zeynalabdin Marağalı” (1996), “Ömür keçdi yuxu kimi” (2002), “Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönmündə” (2007), “Yaşa ürəyincə, köç ürəyincə” (2008), “Borçalı harayı” (1993), “Dünya həməm dünyadı” (2001) kimi monoqrafiyaların, kitabların, şeir toplularının müəllifidir.

Əsas hissə / Main Part

Yeni dövr ədəbiyyatının və Sovet ədəbiyyatının tədqiqi. A.Şaiq, N.Nərimanov, Ə.Haqqverdiyev və digər Azərbaycan mütəfəkkirlər haqqında monoqrafiyalar, məqalələr müəllifi olan Əflatun Saraçlı (Məmmədov) Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrinin ya heç tədqiq edilmədiklərini, ya da yaradıcılıqlarının tam tədqiq olunmamasını qeyd edir. Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyevin ədəbi-tənqidi məqalələrinin çox cüzi şəkildə araşdırılmasına toxunması ədiblərimizin yaradıcılığına olan biganəliyə etiraz kimi qəbul edilməlidir. Ə.Haqqverdiyevin bədii yaradıcılığı ilə yanaşı, publisistik yazıları da Azərbaycan söz sənəti üçün əhəmiyyət kəsb edir. Ədib cəmiyyəti düşündürən problemlərə ziyalı mövqeyindən çıxış edərək münasibət bildirir. Məqalələrində Ə.Haqqverdiyev dövrün aktual problemlərinə diqqət yönəldərək, sosial-ictimai şəraiti özündə əks etdirir. Əflatun Saraçlının qeyd etdiyi kimi, “Ə.Haqqverdiyevin ədəbi-tənqidi məqalələri, demək olar ki, araşdırılmayıb. Burada elə məsələlər var ki, elə bil lap bu gün deyilib. O, (Ə.Haqqverdiyev – S.Ş.)

hələ 62 il öncədən türk dili ilə bağlı mübahisələrə cavab yazdığı bir məqaləsində qəti deyirdi ki, biz türkün, dilimiz də türk dilidir” [13, s.76].

“Romantik maarifçilikdən inqilabi romantizmə yüksələn” Məhəmməd Hadinin “Azərbaycan poeziyasında intibah, azadlıq və hüriyyət mücahidlərindən biri” olması, “türk amallı, türk qanlı türkçü”sü Hüseyn Cavidin “ruhu, amalı, əməli ilə milli müstəqilliyi istiqlala bağlı” [14, s.72] olan şəxs olması və digər ədiblər haqqında Ə.Saraçlının “Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dövründə” monoqrafik tədqiqatında yer almaları gələcək nəsillərə də bir ərmağan kimi qəbul edilməlidir.

Əflatun Saraçlı söz xiridarlarını bir-biri ilə müqayisə edərkən heç birinin şəxsiyyətinə zərər xələl gətirmədən təqdim etməsi ədəbiyyata, təqdim etdiyi ədiblərin yaradıcılığına dərin bələd olmasından irəli gəlir. Məhəmməd Hadi ilə Abdulla Şaiqin tanış olması və Hadinin acınacaqlı həyatından xəbər tutan Şaiqin iztirablarının təqdimində şair bu müqayisəni edir: “Şaiq sonralar Sabirdən, Səhhətdən onun (Məhəmməd Hadi-S.Ş.) faciəli həyatını öyrəndi, nakam məhəbbətini eşitdi, ona ürəkdən bağlandı. Onları bir-birinə bağlayan xətlər müxtəlif idi. Hər ikisi romantizmə meyil edir, maarifçi şeirlər yazır, məktəblərdə dərs deyir, dünya ədəbiyyatından, xüsusilə N.Kamal, T.Fikrət, Ə.Hamid kimi böyük türk sənətkarlarından öyrənir, böyük arzularla yaşayırdılar” [6, s.51]. Professor Əflatun Saraçlı (Məmmədov) kiçik bir epizodda iki qələm sahibinin, mütəfəkkirinin həyat amallarına işıq salır.

Ə.Saraçlının “Abdulla Şaiq” monoqrafik tədqiqatı ədibin həyat və yaradıcılığını arxiv materialları, memuar və faktlar əsasında əks etdirir. K.Talıbzadənin monoqrafik tədqiqatı yüksək dəyərləndirməsi kitabın elmi yeniliyini, əhəmiyyətini əks etdirir: “Abdulla Şaiq” monoqrafiyası həm tədqiqatçının fərdi elmi axtarışlarında, həm də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında mühüm hadisəyə çevrildi” [13, s.29].

Ədib Abdulla Şaiq tarixi şəxsiyyət kimi dəyərləndirməsini 1999-cu ildə ədibin abidəsinin açılışı zamanı etdiyi çıxışında təsdiqləyir: “A.Şaiq sözün həqiqi mənasında xalq müəllimi, xalq elçisi, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaradıcılarından biri, uşaq teatrının banisi, AXC dönəmində məktəblərin milliləşdirilməsinə, ana dilinin öz hüququnu almasına çalışan bir pedaqoqdur” [13, s.86].

Əflatun Saraçlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü ədəbiyyatının ilk araşdırıcısı kimi də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında iz qoyur. Ədibin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə formalaşmış ədəbiyyat haqqında 2007-ci ildə işıq üzü görmüş “Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dövründə” kitabı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə formalaşmış ədəbiyyatı göz önündə canlandırır.

“AXC-yə, milli ideologiyanın yaranmasına, yeni həyata ürəkdən xidmət edən” [14, s.18] M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, Ə.Cavad, C.Cabbarlı, Ü.Hacıbəyli, C.Məmmədquluzadə, Y.V.Çəmənəminli, Əliyusif, Ümmügülüm, Gültəkin kimi istiqlal şair və yazarların Cümhuriyyət dönəmindəki fəaliyyətlərində milli kimlik və azadlıq düşüncələrinin yer almaları Ə.Saraçlı tərəfindən araşdırılır. Ədib “milli kimlik və azadlıq düşüncələrinin” “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) dönəmində bir ideya prinsipinə çevrilir” [14, s.3] fikri ilə həm bu dövr ədəbiyyatımıza, həm də söz xiridarlarının yaradıcılığının əsas qayəsinə diqqəti yönəldir: “Yeni tipli ədəbiyyatın yaranması ilə azadlıq, istiqlal ideyaları bir zamana düşür. AXC dövründə formalaşaraq ədəbiyyatın aparıcı ideya kredosuna çevrilir” [14, s.3].

Əflatun Saraçlı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının tərəqqisində xidmətləri olan ədiblərin şəxsiyyət və yaradıcılıqlarına ikili münasibət bəslənməsinin əleyhinə olması ilə diqqəti cəlb edir. Belə fakta “Cəmaləddin Əfqani - 160” institutun elmi sessiyasında təqdim edilən Cəmaləddin Əfqani haqqında fikirlərində rast gəlirik: “C.Əfqani Türk dünyası və Azərbaycanla sıx bağlı olduğu halda, islam birliyi ideyası Çura hökumətinə sərf etmədiyinə görə 70 il bizə onu öyrənməyi yasaqladılar” [13, s.74].

Əflatun Saraçlı (Məmmədov) söz xiridarlarına, ədiblərimizə kəm baxan məxluqlara etiraz səsini bütün yaradıcılığı boyu səsləndirir. Bu ya açıq şəkildə, ya da üstüörtülü şəkildə qələmə aldığı

əsərlərində, apardığı araşdırmalarında yer alır. Ədib “Sol münasibətlər” adlı məqaləsində bu kimi problemə aydın şəkildə münasibətini bildirir. Əflatun Saraçlı (Məmmədov) “ərəb, fars dilində yazan sənətkarlarımızı, ədəbiyyatımızın əski qaynaqlarını sindirməyənlərə”, “Nizamini türk oğlu saymayanları”, “Sabiri, Mirzə Cəlili öz xalqında işıqlı cəhət görməməkdə” suçlamalarını, Səməd Vurğunun məddahlıqda suçlanmasını, qəlbi həmişə Vətən, xalq, millət üçün döyünmüş Şərqdə sosialist inqilabın cəngavəri N.Nərimanovun siyasi fəaliyyətsizlikdə günahlandırılmasını və s. amilləri qabartmaqla ədiblərimizə, ədəbiyyatımızın söz xiridarlarına qarşı olan ədalətsiz münasibəti sərgiləməyə nail olur. Əflatun Saraçlı “klassiklərimizə, böyük ziyalılara, sənətkarlara sol münasibət bu gün də var” [15, s.166] – deyə bu məsələyə diqqətlə yanaşmağa çağırış edir. Ədibin Nəriman Nərimanova ziddiyyətli yanaşmaya münasibəti həm bir ziyalı mövqeyini, həm də bir vətəndaş mövqeyini ifadə edir. Ədib bu məqama toxunaraq qeyd edir ki, “1920-ci ildə Azərbaycanı işğal edən rus bolşeviklərin qırğınından qurtaran N.Nərimanova da belə səhv münasibət var... N.Nərimanovu siyasi xadimlikdən çıxartdınız, yazıçılıqdan, loğmanlıqdan ki, çıxmayıb. O da bu xalqın oğludur da...” [15, s.167] Hal-hazırda da, Nəriman Nərimanova münasibət birmənalı deyil. Bu Nəriman Nərimanovun siyasi fəaliyyəti ilə əlaqəlidir. N.Nərimanov müsavətçi deyildir, ancaq onun Azərbaycanın siyasi və iqtisadi maraqlarını qorumaq uğrunda mübarizəsi M.Ə.Rəsulzadənin fikirləri ilə uzlaşan siyasi platformanın meydana gəlməsinə təkan verdi. Dərin düşüncəli insan olan N.Nərimanov Şərqdə sosialist inqilabının cəngavərinə çevrildi.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi problemləri: bədii əsərlərin janr mənsubiyyəti haqqında tədqiqatlar. Əflatun Saraçlı elmi yaradıcılığında romançılıq probleminə biganə qalmır. Ədib özünün sanballı tədqiqatları olan və milli ədəbiyyatşünaslığımızın nəzəriyyəsinin inkişafında önəmli yer tutan “XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan bədii nəsrinin inkişaf problemləri (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri)” mövzusunda doktorluq dissertasiyasında və “Azərbaycan bədii nəsrini” kitabında səyahətnamə, sərgüzəşt, məktub, elmi-fantastik, elmi-bədii traktat, alleqorik janrlarının Azərbaycan ədəbiyyatında meydana çıxmasını, bədii nümunələrdə təzahürünü tədqiqat obyektinə çevirir. Ədib realist satirik hekayə, novella, pamflet, parodiya, yumoristik miniatürlərin, tənqidi realizm metodunun yaranmasını dövrün məhsulu kimi, lirik-psixoloji hekayələri, povest və roman janrlarının yaranmasını tədqiq edir. “Novella, parodiya və pamflet janrı ədəbiyyatımızda novator bir hadisə hesab” [7, s.14] edilməsinə, “hekayə və povestin normativ ənənə çərçivəsindən kənara” çıxmasına, “lirik hekayənin müasirləşməsinə” və s. amillərə toxunur.

Azərbaycan ədəbiyyatında yenicə formalaşmağa başlamış roman janrının yaranmasına şərait yaradan amillər Ə.Saraçlı tərəfindən vurğulanır. O, qeyd edir ki, Avropada XV-XVI əsrlərdə kitab çapı ilə bağlı çoxalan cəngavərlik romanlarından fərqli olaraq bizdə şifahi şəkildə yayılırdı. Aşırıq məclislərində, nağıl və dastan gecələrində, yığamatlarda söylənilir, ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəsilə keçirdi [7, s.49].

Əflatun Saraçlının bəzi əsərlərin janr probleminə aydınlıq gətirərkən onları ilk Azərbaycan romanları kimi təqdim etməsi diqqətdən yayınmır. Ə.Hüseynzadənin “Siyasəti-Fürusət” əsərinin janr problematikasına toxunan Ə.Saraçlı qeyd edir ki, əsərin “janrı haqqında dəqiq elmi fikir söylənməyib, öləri şəkildə ona pamflet, traktat, Ofelya xanımın son kitabında isə povest deyilib. Bizə elə gəlir ki, “Siyasəti-Fürusət” öz janr özəllikləri, səyahətnamə, hekayət, təhkiyə forması, oçerkiçilik xüsusiyyəti, süjet şaxəliliyi, obrazlar aləmi və b. keyfiyyətləri ilə ilk Azərbaycan romanlarındanır. “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”ndən sonra ikinci realist roman - səyahətnamədir” [13, s.95]. Şərq poetika ənənələrinə söykənən Z.Marağalının “İbrahimbəyin səyahətnaməsi” sırf bədii roman səyahətnamədirsə, Ə.Hüseynzadənin “Siyasəti-Fürusət” əsəri bir növ elmi-bədii traktatdır. Ə.Hüseynzadənin bu əsərinə böyük qiymət verən, “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi bədii fikrinin ensiklopediyası” [2, s.22] adlandıran O.Bayramova onun janr məsələsinə toxunarkən, Ə.Mirəhmədova istinad edərək yazır: “Sosial-siyasi problemlərin şərhində

açıq publisist təhlilə, polemik səciyyəyə, ezop üsuluna, satirik pəmflet xüsusiyyətlərinə malik olduğundan onun janrı traktat kimi müəyyənləşdirilmişdir” [11, s.74].

“Ə.Hüseynzadənin başçılığı ilə yaradılan romantizm ədəbi məktəbi ilə sıx bağlı olan” [14, s.74] Abdulla Şaiqin hər bir sosial hadisədən uzaq olan və Avropa roman poetikasının təsiri daha çox duyulan “İki müztərib, yaxud əzab və vicdan” lirik-psixoloji romanın janrına toxunan Əflatun Saraçlı qeyd edir ki, “Əzab və vicdan” bədbəxt sevgililərin macərəli məktublarından ibarət “mütəşəkkil roman” idi, əsrimizin əvvəllərində bir-birinin ardınca çıxan bir çox sentimental-macəra romanlarından heç də zəif deyildi” [6, s.71]. Məktub şəklində, memuar səciyyəli ilk romanlarımızdan olan “İki müztərib yaxud əzab və vicdan” (1905) əsərini müəllif özü bir neçə yerdə “Məktublardan mütəşəkkil roman” [16, s.554] adlandırır. Əsər janrı ilə roman, üslubu ilə lirik-romantik ilk nəsr əsəridir. “Əzab və vicdan” əsəri “Abdulla Şaiqin təkə ilk nəsr əsəri deyildi, romantizm ədəbi metodunda ilk yeni ruhlu bədii əsəri idi” [17, s.93]. A.Şaiqin romantizmini, onun bədii nəsr yönümündəki üslub çalarlarını açıqca göstərən, “məktublardan mütəşəkkil” bu epistoliar səciyyəli roman Ə.Saraçlının tədqiqatlarının prioritet mövzusunə çevrilir.

Əflatun Saraçlı Azərbaycan dilində ilk Azərbaycan romanı kimi Nəriman Nərimanovun həm forma və biçim, həm ideyası ilə yeni olan “Bahadır və Sona” romanını təqdim edir: “milli roman məhz bundan sonra inkişafa başlayır, müxtəlif üslubda, müxtəlif mövzuda yeni nümunələr meydana çıxır” [8, s.14]. N.Nərimanov “Bahadır və Sona”-nı “kiçik roman” kimi təqdim edir. S.Hüseyn 1914-cü ildə əsəri roman kimi səciyyələndirir. C.Xəndan, M.Cəlal, Q.Xəlilov, T.Əhmədov və başqaları “Bahadır və Sona”dan roman kimi söhbət açırlar. M.F.Köprülü “İslam Ensiklopediyası”na yazdığı “N.Nərimanov” məqaləsində “Bahadır və Sona”-nı islam dünyasına mühüm roman kimi çatdırır [5, s.148]. Nədənə M.C.Cəfərov və K.Talıbzadə onu povest adlandırırlar. H.Əfəndiyev onu gah “ictimai roman”, gah “problemlər romanı” adlandırır [1]. V.Nəbiyev qeyd edir ki, “o, janr qarışığının, eyni zamanda ənənəvi poetikadan istifadənin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən “balaca romanlar”dan biri, bəlkə birincisidir” [12, s.121].

Əflatun Saraçlının (Məmmədov) nəzəri problemlərə bir ədəbiyyatşünas kimi yanaşması qələmə aldığı “Azərbaycan bədii nəsr (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri)” monoqrafiyasında özünü qabarıq şəkildə göstərir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, XIX-XX yüzillər ədəbiyyatımızın ən mühüm problemlərini araşdırmış Əflatun Saraçlının (Məmmədov) “Azərbaycan bədii nəsr (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri)” monoqrafiyası elmi camiadə yüksək dəyərləndirilməkdədir. Akademik İsa Həbibbəyli qələmə aldığı “Nəsrin keçdiyi yollar” adlı məqaləsində Azərbaycan bədii nəsrinin tədqiqatçılarından olan professor Əflatun Saraçlının (Məmmədov) sistemli şəkildə araşdırdığı monoqrafik tədqiqatında nəsr janrlarının təkamülü, hekayə və novelları satirik-yumoristik nəsrin əsas janrı və s. kimi məqamlara aydınlıq gətirməsini vurğulayaraq qeyd edir ki, “Nəsr öz janr startını hekayədən başlayıb romana qədər yüksəlmiş kimi, haqqında danışılan tədqiqat əsəri də xırda formalardan iri formalara qədərki inkişafı əks etdirməklə “mənzil başına çatmış olur” [3, s.192].

Azərbaycan ənənəvi nəsr janrlarının təkamülünü araşdırmalarının əsas prioritetinə çevirən Ə.Saraçlı hekayə janrına və nümunələrinə münasibət bildirir. Hekayə janrının təkamülünə toxunur: “Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsrə qədər Füzulinin “Şikayətnamə” (XVI əsr), Xaşmazının “Düzd və qazi” (XVIII əsr) kimi tək-tək hekayə nümunələrinə rast gəlsək də, bütövlükdə, bədii nəsrin təkamülü və inkişafı XIX əsrdən başlanır. Əsrin 30-cu illərindən başlayaraq İ.Qutqaşının “Rəşid bəy və Səadət xanım” (1835), A.Bakıxanovun “Kitabi Əsgəriyyə” (1837), M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” (1857), “Kəmalüddövlə məktubları” kimi lirik və satirik hekayə, povest və məktub-traktat meydana çıxdı” [7, s.16].

Əflatun Saraçlı (Məmmədov) və uşaq ədəbiyyatı. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının formalaşmasına təsir göstərmiş “Dəbistan”, “Rəhbər” və “Məktəb” jurnalları haqqında geniş araşdırmanın aparılması, bu jurnalların səhifələrində işıq üzü görmüş nəsr, nəzm, tərcümə nümunələrinin, elmi-

kütləvi ədəbiyyat nümunələrinin geniş təhlil obyektinə çevrilməsi Əflatun Saraçlının “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı” monoqrafik tədqiqatında özünü göstərir. Ədib hər üç jurnalın qayə və məqsədini açıqlayır, gənc nəsli maarifləndirmək, yeni üsul məktəblərini çoxaltmaq məqsədi daşıyaraq, pedaqoji jurnal olmaları faktlarına aydınlıq gətirir və jurnalları “demokratik uşaq jurnalı” [9, s.8] kimi təqdim edir.

Əflatun Saraçlı jurnallar arasındakı fərqli xüsusiyyətlərə aydınlıq gətirir: “Dəbistan”, “Rəhbər” və “Məktəb” demokratik əhvali-ruhiyyəli məcmuələrdir və onları bir-birindən ayıran xüsusiyyətlər də vardır” [9, s.19]. Müəllif bu fərqli xüsusiyyətlərin nədən ibarət olmasını jurnalların təbliğ etdiyi problematika və janrlarının müxtəlif olması ilə əlaqələndirir. “Dəbistan” jurnalının səhifələrində, əsasən uşaq şeirləri, hekayələr, nağıl və lətifələr, tapmaca və atalar sözlərinin yer almasına, “Məktəb” jurnalında isə “Dəbistan” jurnalında yer alan bu nümunələrlə yanaşı, pyeslərin və qorxulu, gülməli nağılların nəşr edilməsinə, “Rəhbər” jurnalında isə Azərbaycan klassiklərinin əsərlərinə önəm verilməsinə “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı” monoqrafiyasında toxunur. “Hər üç jurnal ədəbiyyat və mətbuat tariximizdə xüsusi mövqeyə malik olmaqla, bədii və ictimai fikrimizi ideyalar, forma və janrlarla zənginləşdirmişdir” [9, s.19] kimi qənaəti ilə jurnalların məramlarına aydınlıq gətirir. Ə.Saraçlı bu jurnallarda yer alan nəsr nümunələrini, xüsusilə hekayələri aşağıdakı kimi təsnif edir: “a) mövzusu müasir həyatdan alınmış hekayələr; b) mövzusu keçmişdən və ya xalq ədəbiyyatından alınmış hekayələr” [9, s.24]. Ədib bununla uşaqlar üçün nəşr edilən bu jurnalların keçmişə, xalqın adət-ənənəsinə, yaddaşına biganə qalmamasını və həyatın nəbzini tuta bilməsini, müasirlə ayaqlaşmağa cəhd etmələrini əks etdirir.

Əflatun Saraçlının (Məmmədov) tərcüməçilik fəaliyyəti. Alim, şair, tərcüməçi Əflatun Saraçlının (Məmmədov) tərcüməçilik fəaliyyəti gürcü ədəbiyyatının orijinaldan tərcüməsini əhatə edir ki, ilk tərcümələri elə 1957-ci ildə gürcü ədəbiyyatından olan tərcümə nümunələri olur. Əflatun Saraçlı özü xüsusi vurğulayır ki, “iki xalqın ədəbi əlaqələr tarixində bədii tərcümə ayrıca yer tutur” [13].

Əflatun Saraçlının (Məmmədov) tərcüməçilik sahəsindəki fəaliyyətinin məhsulu kimi Mixail Cavaxişvilinin “Günahsız Abdulla”, “Ləmbəli”, S.S.Orbelianinin “Uydurmanın hikməti” (1996), Nodar Dumbadzenin “Kukaraça” (1986) əsərlərini, A.Binnətoğlu və Valeh Hacılarla birgə tərcümə etdikləri gürcü şairlərinin Azərbaycan mövzusunda şeirlərini özündə əxz etdirən “Bir sinədə iki ürək” (1981), Dilarə Əliyeva ilə birgə tərcümə etdiyi Mixail Cavaxişvilinin “Torpaq çəkiri” (1980), “Kür Xəzərə qovuşur” (1988), “Sayat Nova. Qulaq as sözümə, ay adam oğlu” (1988) və s. tərcümə topluları, kitabları göstərmək olar. Əflatun Saraçlı Nodar Sisişvilinin “Yeddi Səyyarə” poemasını tərcümə etdiyini, lakin iki ilin zəhməti olan bu tərcümənin itirməsini də təəssüf hissi ilə vurğulamışdır: “Mən o zamanlar XVII əsr gürcü şairi Nodar Sisişvilinin Nizami süjetləri əsasında yazdığı “Yeddi Səyyarə” dastanını da belə tərcümə etmişdim. İki il bu işə zəhmət çəkdim. Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsəri kimi şairi formasında (4+4+4+4) olan bu dastan həm nizamişünaslığımız, həm də Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələrimiz tariximiz, həm də bütövlükdə ədəbiyyatımız və ədəbiyyatşünaslığımız üçün çox əhəmiyyətli bir əsərdir. Nə yazıq ki, bu əsərin tərcüməsini hələ də tapa bilmirəm” [15, s.134].

Azərbaycan-gürcü ədəbi-mədəni əlaqələrinin elmi tədqiqində göstərdiyi xidmətlərinə görə, gürcü ədiblərinin yaradıcılıqlarını ana dilimizə çevirdiyinə görə Borçalının ziyalı övladı Əflatun Saraçlı (Məmmədov) 2 iyul 2003-cü il tarixində Gürcüstan Respublikasının “Şərəf” ordeni ilə təltif edilir.

Əflatun Saraçlı tərcümə prosesi zamanı yaranan nöqsanlara həm tərcümə sənətinə dərinədən bələd olan mütəxəssis, həm də professional ədəbiyyatşünas alim kimi münasibət bildirir. Ə.Saraçlının elmi tədqiqatının obyektinə çevrilmiş Zeynalabdin Marağalının “İbrahimbəyin səyahətnaməsi” romanının tərcüməsi zamanı yol verilmiş qeyri-dəqiqliklər, tərcümə prosesində ixtisarlara edilməsi ədib tərəfindən vurğulanır. Tərcümə prosesi zamanı baş verən anlaşılmazlıqları ədib belə təqdim edir: “Q.P.Mixayleviç və A.M.Şoytovun həmin kitabda ən bağışlanılmaz nöqsanları bundan ibarətdir ki, Zeynalabdin hər vəchlə Azərbaycandan aralı, bir fars kimi təqdim etməyə çalışmışlar

və çox səhv yol tutmuşlar. Ümumiyyətlə, demək olar ki, bu tərcümə “Səyahətnamə”nin başqa dillərə tərcümələri arasında kamilidir. Rus şərqşünaslığında əhəmiyyətli hadisədir” [10, s.165].

Əflatun Saraçlının (Məmmədov) dörd fəsildən ibarət olan “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı” kitabının üçüncü fəslə “Bədii tərcümə” adlanır. Müəllif bu fəsildə, əsasən “Rəhbər”, “Məktəb” “Dəbistan” jurnallarında başqa xalqların ədəbiyyatlarından nümunələrin tərcümə edib təqdim edilməsi ətrafında tədqiqatı yer alır. F.Köçərli, M.Əfəndizadə, Ə.Gorani, Ə.Cavanşir, H.Qaradaği, M.Ə.Sabir, M.Hadi, A.Səhhət və digər ədiblərimizin tərcüməçilik fəaliyyətlərinə toxunur.

Əflatun Saraçlının (Məmmədov) poeziyası. Professor Əflatun Saraçlının (Məmmədov) poetikası təmiz və saf məhəbbəti əks etdirməsi ilə yanaşı, milli azadlıq və Vətənin ərazi bütövlüyü, toxunulmazlığı uğrunda mübarizəyə çağırışları diqqətdən yayınmır. “Tarixi yaddaşlardan Vətən və millət məfhumunun silinməsi üçün millətin əzmkarlığının, istiqlalı uğrunda mübarizəsinin bədii ədəbiyyatda inikası böyük əhəmiyyət kəsb edən amillərdəndir. Poeziyada milli ideologiyanın əks etdirilməsi milli mənafeyin, yəni istər millətin, istərsə də dövlətin, bütövlükdə, mövcud cəmiyyətin tərəqqisinə təsir göstərmək iqtidarına malik olması baxımından, onun təbliğ edilməsi önəmli məqsəd daşıyır. Milli mədəni irsimizdə bədii və elmi yaradıcılığı ilə iz qoymuş Əflatun Saraçlının (Məmmədov) poetikası milli azadlıq və vətənin ərazi bütövlüyünü, toxunulmazlığı uğrunda mübarizəyə çağırışları əks etdirir” [18, s.106].

Vətən və onun müqəddəratı, milli istiqlal uğrunda aparılan mübarizə, onun ağrı-acıları, sevinc və qalibiyyətləri kimi aktual problemlər Əflatun Saraçlını bir vətəndaş kimi millətinə üz tutmasına və müraciət etməsinə sövq edir. Şairin qələminə məxsus şeirlərdə vətənimizin keçirmiş olduğu iztirabları duymağa çağırış ilə yanaşı, doğma el-obasını qoyub qaçanlara qarşı qəzəb, nifrət səsləyişi özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Onun bir şair kimi torpağına və xalqına, kökünə və tarixinə etinasızlığı və bunun nəticələrini şeirlərində ürək ağrısı ilə əks etdirməsi və xalqımızın qürur doğuracaq keçmişini yada salaraq, tarixdən ibrət dərslərinin götürülməsi və bir daha həmin tarixi səhvlərin təkrar edilməməsinə çağırış ədibin lirikasının əsas leytmotividir. Şairin “Qalx, Azərbaycan!...” adlı şeirində millətin şərəfli tarixi keçmişə və qəhrəmanlıqlarla dolu tarixi zamana arxalanmaqla yeni yüksəlişə, oyanışa və mübarizəyə çağırışı, onun bir insan kimi mənəvi aləmi gözümüzə açıqlanır:

*Qalx da tanıt özünü;
Xalq desin son sözünü,
Dünya görsün üzünü Ağ,
Azərbaycan!
Qalx, Azərbaycan!... [19, s.75]*

Əflatun Saraçlının bir Borçalı övladı olması onun lirikasında özünü göstərir. Borçalı qoynunda dünyaya göz açmış, orda böyümüş ədibin Borçalıya sevgisi səmimi, pak və qüvvətli bir hiss kimi, Azərbaycana məhəbbətin tərkib amili kimi əksini tapır. Öz doğma el-obasına həsr etmiş olduğu “Borçalı”, “Başkeçid dağlarında”, “Qəlbimin ən şirin parçası burda”, “Gur bulaq” və digər şeirlərində yurdunun əzəmət və qüdrətinin doğurduğu qürur, doğma ocağa və onun adamlarına bağlılıq hissini və sevgisini bariz şəkildə təsvir etməsi Əflatun Saraçlını bir Borçalı balası kimi daim düşündürən mövzular idi. Ədibin “Borçalılar, Borçalını qoruyaq...” şeirində Borçalının vahid Azərbaycan üçün qorunması çağırışı ilə yanaşı, bir Borçalı balası kimi ürək ağrısı ilə çəkdiyi harayı idi:

*Türk eliyik, od oğluyuq od kimi,
Torpağımız niyə bizə dar olsun?!
Öz evində qorxaq gəzib yad kimi
Bu meydandan qaçanlara ar olsun;
Bizimkidir Naxçıvanla Qarabağ,*

Borçalılar, Borçalını qoruyaq!...
Borçalını qoruyaq!... [19, s.75-76]

Millətin azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəsi qarşısında milli vətəndaşlıq borcunu yaradıcılıq mərhələsinin poetik xislətinə çevirən Əflatun Saraçlı qalib gələcəyimizə, azad bir dövlət quracağımıza nikbinliyini, torpaqlarımıza təcavüz edənlərə qarşı vətən övladlarının müqəddəs amal uğrunda birləşib mübarizə aparacaqlarını “Ümid”, “Azərbaycan öz gücü ilə boy atdı” və s. şeirlərində ifadə edir. Mütləq qələbənin inamı, bu inam hissələrində millətin tarixi keçmişinə bağlılığı və milli talenin nikbin sonluğu şairin daxili istəyi kimi dəyərləndirilməlidir:

Heç kəs göz tikməsin torpağımıza,
Arzumuz həqiqət, yolumuz haqdır.
Bu gün də üç rəngli bayrağımıza
Əsl türk adımız yazılacaqdır. [19, s.76]

Əflatun Saraçlının ana torpağa bağlılığı, Vətənin vahidliyini təmin etmək naminə birliyə çağırışı ədibin lirikasının əsas leytmotividir. Ədib şeirlərində Vətənin istiqlaliyyəti uğrunda mübarizəni, onun bütövlüyü və toxunulmazlığı zəruriliyini həmişə nəzərdə saxlamış və bütün bunları poeziya dili ilə şeirlərində verməyə nail olmuşdur. Hamının ağırlı yeri olan Qarabağ münafişəsinə bir Azərbaycanlı balası kimi mövqeyi də bədii yaradıcılığında özünü qabarıq göstərir. Xalqın həyatında baş vermiş bu ciddi dəyişikliklərin milli hisslə şeirlərində təsvir etməsi onun bir vətən oğlu kimi bu olaylara münasibətini göstərir. Əflatun Saraçlının qəmli notlarda ifadə olunmuş Qarabağ uğrunda müharibə mövzusunda qələmə almış olduğu lirik nümunələr baş verən olayları qavranılması ilkinliyi və səciyyəvi özəllikləri ilə seçilir. Ə.Saraçlı yaradıcılığının pafosunu təşkil etmiş milli azadlıq, mübarizəyə çağırış ideyası Qarabağ mövzusunda özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Vətənin çətin imtahan qarşısında qaldığını, insanların torpaq itkisiylə bağlı keçirdiyi hiss və həyəcanları, mənəvi əzab və əziyyətlərini vətəndaş kimi duyan şair bütün bunların çıxışını erməni düşməni üzərində qələbədə görür. Ədib “Ya Qarabağ, ya ölüm!” şeirində millətinin şərəfsiz sülhə imza atmayacağına ümidini əks etdirir:

Bu millət qol qoymaz şərəfsiz sülhə,
Bu qədər alçatmaz vətənim, elim;
Ya Allah, ayağa qalxsın qoy ölkə:
Ya doğma Qarabağ, ya da ki, ölüm!... [19, s.77]

Bu misraların müəllifi olan şairə Qarabağın tam azad olmasını görmək qismət olmadı. Ürəyi Azərbaycanın bütövlüyü ilə çırpınmış bu müdrik ağsaqqalın arzusu həyata keçəcək. Onun qələmə almış olduğu əsərlər həmin azad olunmuş torpaqlarımızda xalqımız tərəfindən sevilə-sevilə oxunacaqdır...

Əflatun Saraçlının (Məmmədov) bədii yaradıcılığında diqqəti cəlb edən amillərdən biri də şairin ölümdən qorxmaması, ona mənən hazır olmasıdır. Onun “Bir gün bəlalər, qadalar gedər” şeirində verilmiş bu beytə nəzər salmaq:

Dünyaya gəlmişəm, gedəcəyim var,
Dostları pərişan edəcəyim var. [19, s.77]

Həyatı dərinədən dərk etmiş, onun hər üzünü görüb yaşamış ədibin “Yuxuda köçəcəm bu dünyadan mən” şeirində də bu faktın şahidinə çevrilirik:

*Yuxuda köçəcəm bu dünyadan mən,
Bir daha göz yaşı görməyim deyə.
Allahım, sən apar nə vaxt istəsən,
Yaman ümidim var belə ölməyə... [19, s.78]*

Ürəkağrıcı olsa da cismən aramızda olmamasına hazır olmasının ədibin öz dili ilə verilməsi həyat reallığıdır. Şair bizdən sonra dünyanın əbədi qalacağını, bizim isə bu dünyada “qonaq” olmağımızı poetik misralarında izhar edir:

*Həyatla ölümün nədir arası,
Hamımız dünyanın qonaq-qarası.
Bir də görərsən ki, çatar sırası –
Əflatun Saraçlı gedər dünyadan... [19, s.78]*

Nəticə / Conclusion

Ruhu, varlığı ilə ənənəyə köklü bağlı olması, onun bu dünyadakı missiyasını ləyaqətlə yerinə yetirməsi ədibin özünün sözləri ilə də təsdiqini tapır:

Əflatun Saraçlı inanmaz yada,
Bir təmiz ad qoyub gedər dünyada.

Ədəbiyyat / References

1. “Azərbaycan” jurnalı, 1970, № 2.
2. Bayramova, O. Ə.Hüseynzadə və “Siyasəti-Fürusət” əsəri. Hüseynzadə Əlibəy. Siyasəti-fürusət. – Bakı: Elm, 1994. – 236 s.
3. Həbibbəyli, İ. Nəsrin keçdiyi yollar. Əflatun Məmmədovun “Azərbaycan bədii nəsrini” kitabı haqqında. “Azərbaycan”, 1984, №6.
4. “İqbal” qəzeti, 18 aprel, 1914, № 630.
5. Köprülü, M.F. N.Nerimanov. İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, 1961.
6. Məmmədov, Ə. Abdulla Şaiq. – Bakı: Gənclik, 1983. – 212 s.
7. Məmmədov, Ə. Azərbaycan bədii nəsrini (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri). – Bakı: Elm, 1983. – 188 s.
8. Məmmədov, Ə. Azərbaycan nəsrinin təşəkkülünə dair. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. – Bakı: Elm, 1979.
9. Məmmədov, Ə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. – Bakı: Elm, 1977. – 164 s.
10. Məmmədov, Ə. Zeynalabdin Marağalı. – Bakı: Gənclik, 1996, – 241 s.
11. Mirəhmədov, Ə. Əlibəy Hüseynzadə. Fikir karvanı. – Bakı: Yazıçı, 1984.
12. Nəbiyev, V. Azərbaycan bədii nəsrinin janr və üslub təkamülü (XIX-XX əsrlər). Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. – Bakı: EA-nın kitabxanası, 1992. – 319 s.
13. Saraçlı, Ə. Ömür keçdi yuxu kimi. – Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2002. – 248 s.
14. Saraçlı (Məmmədov), Ə. Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dövründə. – Bakı: Elm, 2007. – 424 s.
15. Saraçlı, Əflatun. Kitablar. Yaşa ürəyincə, köç ürəyincə. – Bakı: Borçalı, 2008. – 200 s.
16. Şaiq, A. Əsərləri. I cild. – Bakı: Azərneşr, 1966.
17. Şərifova, S. İlk Azərbaycan romanları. – Bakı: Elm və təhsil, 2023. – 216 s.

18. Şərifova, S. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən əsərlərin janrı xüsusiyyəti, problematikasi, obrazları və bədii dili. – Bakı: Elm və təhsil, 2022. – 444 s.
19. Şərifova, S. Klassiklər və müasirlər söz müstəvisində. – Bakı: Elm və təhsil, 2018. – 568 s.

Научное и художественное творчество Афлатуна Сарачлы (Мамедова)

Салида Шарифова

Доктор филологических наук, доцент

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: sharifovasalida@rambler.ru

Резюме. Доктор филологических наук, профессор Афлатун Сарачлы (Мамедов) (1936-2008) активно занимался исследованием проблем современной литературы и советской литературы. Афлатун Сарачлы (Мамедов) является автором многочисленных монографий и статей об Абдулле Шаиге, Наримане Нариманове, Абдуррагим-беке Ахвердиеве, Мухаммеде Хади и других азербайджанских мыслителей.

Афлатун Сарачлы (Мамедов) также является одним из первых исследователей художественного периода, приходящегося на создание и функционирование Азербайджанской Демократической Республики.

Научные исследования Афлатуна Сарачлы (Мамедова) посвящены также проблемам грузинской литературы, в том числе и соотношению грузинской литературы с арабской, персидской и турецкой литературными традициями. Особое внимание при этом уделено тбилисской литературной среде.

Научный интерес Афлатуна Сарачлы (Мамедова) сосредоточен также и на проблемах теории литературы: жанровой принадлежности художественных произведений. Ему удалось глубоко исследовать возникновение травелогических, приключенческих, письменных, научно-фантастических, научно-художественных трактатов, аллегорических жанров в азербайджанской литературе, проявление этих жанров в художественных образцах.

Афлатун Сарачлы (Мамедов) также провел обширные исследования журналов «Дабистан», «Рахбар» и «Мактаб», оказавших существенное влияние на формирование и развитие азербайджанской детской литературы.

Переводческая деятельность поэта-переводчика Афлатуна Сарачлы (Мамедова) включает в себя переводы образцов грузинской художественности. Афлатун Сарачлы (Мамедов) выявлял и научно обосновывал также проблемы переводческих ошибок, будучи как экспертом, глубоко знакомым с теорией перевода, так профессиональным литературоведом.

Поэзия Афлатуна Сарачлы (Мамедова) наводит на раздумья. Его поэтика посвящена не только восхвалению чистой и светлой любви, но также и проблемам борьбы за национальную свободу, территориальную целостность и неприкосновенность Родины.

Ключевые слова: азербайджанская литература, теория литературы, научное творчество, художественное творчество